

**КОГНИТИВДИК ЛИНГВИСТКА ИЛИМИНИН КӨЙГӨЙЛӨРҮ,
МИЛДЕТТЕРИ ЖАНА ПОСТУЛАТТАРЫ**

С.А. Домасбекова

И.К. Ахунбаев атындагы Кыргыз мамлекеттик медициналык академиясы
Кыргыз тили кафедрасы
Бишкек ш., Кыргыз Республикасы

Корутунду. Бул макалада когнитивдик лингвистиканын максаты, көйгөйлөрү, милдеттери – дүйнөнү кабыл алуу, категорияга бөлүү, классификациялоо жана түшүнүү процесстери кандай ишке ашарын, билимдер кандайча топтолорун, кандай системалар маалыматтык ишмердүүлүктүн ар кандай түрлөрүн камсыз кылаары чагылдырылган. Лингвистикалык билимдин табияты, анын өздөштүрүлүшү жана колдонулушу берилген.

Психикалык маселелерди чечүү тилди колдонууга түздөн-түз байланыштуу, анткени тил бардык коммуникация системаларынын ичинен эң күчтүү семиотикасы болуп чыкты. Бул сүйлөө ишмердүүлүгүндө дээрлик чексиз өндүрүштү жана маанилерди түшүнүүнү камсыз кылган когнитивдик механизм. Тил информацияны, билимди, кабарларды берүү жана кабыл алууда ортомчулук кылып гана тим болбостон, инсандын сырттан алган маалыматын иштетет, башкача айтканда конкреттүү тил алкактарын курат. Ошентип, тил көп билимди эс тутумда иретке келтирүү жана системалаштыруу, ар бир этномаданий жамаатка мүнөздүү дүйнөнүн лингвистикалык картинасын түзүүгө мүмкүнчүлүктөрдү түзөт.

Демек, бүгүнкү күндө тил үйрөнүүгө болгон мамиле ушунчалык татаал болгондуктан, аны лингвисттердин, философтордун, психологдордун, нейрофизиологдордун, культурологдордун, жасалма интеллект тармагындагы адистердин жана башкалардын күч-аракеттерин бириктирген дисциплиналар аралык когнитивдик илим катары квалификациялоого болот.

Негизги сөздөр: когнитивдик лингвистика, концепт, когнитивист, экстралингвистика, метафора, метонимия, эс тутум, элестетүү, кабылдоо, ой жүгүртүү.

**ПРОБЛЕМЫ, ЗАДАЧИ И ПОСТУЛАТЫ НАУКИ
КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ**

С.А. Домасбекова

Кыргызская государственная медицинская академия имени И. К. Ахунбаева
Кафедра кыргызского языка
г. Бишкек, Кыргызская Республика

Резюме. В данной статье рассматриваются цели, проблемы, задачи когнитивной лингвистики – как реализуются процессы восприятия, категоризации, классификации и понимания мира, как группируются знания, какие системы обеспечивают различные виды информационной деятельности. Дана природа лингвистического знания, его усвоение и применение.

Решение психических проблем напрямую связано с использованием языка, поскольку язык оказался самой мощной семиотикой из всех систем коммуникации. Это когнитивный механизм, обеспечивающий практически неограниченное производство и понимание значений в речевой деятельности. Язык не только опосредует передачу и прием информации, знаний и сообщений, но и обрабатывает информацию, получаемую человеком извне, то есть выстраивает специфический языковой каркас. Таким образом, язык создает возможности для организации и систематизации в памяти большого количества знаний, для создания языковой картины мира, характерной для каждой этнокультурной общности.

Поэтому подход к изучению языков сегодня настолько сложен, что его можно квалифицировать как междисциплинарную когнитивную науку, объединяющую усилия лингвистов, философов, психологов, нейрофизиологов, культурологов, специалистов в области искусственного интеллекта и других.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концепт, когнитивист, экстралингвистика, метафора, метонимия, память, воображение, восприятие, мышление

PROBLEMS, TASKS AND POSTULATES OF THE SCIENCE OF COGNITIVE LINGUISTICS

S.A. Domasbekova

Kyrgyz State Medical Academy named after I.K. Akhunbaev

Kyrgyz language department

Bishkek, Kyrgyz Republic

Summary. This article discusses the goals, problems, tasks of cognitive linguistics – how the processes of perception, categorization, classification and understanding of the world are implemented, how knowledge is grouped, which systems provide various types of information activities. The nature of linguistic knowledge, its assimilation and application are given.

The solution of mental problems is directly related to the use of language, since language has turned out to be the most powerful semiotics of all communication systems. It is a cognitive mechanism that provides virtually unlimited production and understanding of meanings in speech activity. Language not only mediates the transmission and reception of information, knowledge and messages, but also processes information received by a person from the outside, that is, builds a specific language framework. This, language creates opportunities for organizing and systematizing a large amount of knowledge in memory, for creating a linguistic picture of the world characteristic of each ethno-cultural community.

Therefore, the approach to language learning today is so complex that it can be qualified as an interdisciplinary cognitive science combining the efforts of linguists, philosophers, psychologists, neurophysiologists, cultural scientists, specialists in the field of artificial intelligence and others.

Key words: cognitive linguistics, concept, cognitive scientist, extra linguistics, metaphor, metonymy, memory, imagination, perception, thinking.

Киришүү. Когнитивдик лингвистика илими өзүнүн таасирин тийгизди: баалуулук багыттары өзгөрдү, адамдын ой жүгүртүү процесстерин жана социалдык маанилүү иш-аракеттерин изилдөөгө умтулуу пайда болду, тил илими гуманизацияланды. Кылымдын аягында маалыматты алуу, иштетүү, сактоо процесстери лингвистикалык изилдөөлөрдүн борборунда болуп чыкты. Жаңы маалыматты алууда адам аны өз оюнда бар нерсе менен салыштырып, ошону менен жаңы маанилерди жаратаары далилденген.

Когнитивдик илимде адамдын таанымына көңүл бурулуп, жөн эле байкалган иш-аракеттер изилденбестен, алардын билимге негизделген иш-аракеттерди генерациялоочу психикалык көрүнүштөрү (ички сүрөттөлүштөр, моделдер), символдор, адамдык стратегиялар изилденет б.а. адамдын таанып-билүү дүйнөсү анын жүрүм-туруму

жана иш-аракети аркылуу изилденип, тилдин активдүү катышуусу менен жүрүп, адамдын ар кандай иш-аракетинин кеп-ойлоо негизин түзөт – анын мотивдерин, мамилелерин калыптандырат, натыйжасын болжолдойт [1].

Изилдөөнүн максаты: окурмандарды когнитивдик лингвистиканын негизги теориялык жана методологиялык эрежелери менен тааныштыруу; бул илимдин негизги түшүнүктөрүн системалаштыруу; когнитивдик лингвистика кандай маселелерди чече аларын көрсөтүү.

Изилдөөнүн негизги объекти болуп концепт саналат. Концепттер – тилде аталышка ээ жана дүйнө тууралуу адамдын маданий-улуттук көрүнүшүн чагылдырган менталдык түшүнүк.

Тил аң-сезимге жана ой жүгүртүү процесстерине табигый жеткиликтүүлүктү камсыздайт, ал ой жүгүртүү ишмердүүлүгүнүн

көптөгөн натыйжалары вербалдашып кеткендиктен эмес, «биз аң-сезимдин түзүлүштөрүн тил аркылуу гана биле алабыз, ал түзүлүштөрдү баяндап, аларды каалаган табигый тилде сүрөттөп бере алат» [2].

90-жылдардын башында В.З. Демьянков когнитивдик илимдин төрт вариантын аныктаган:

1. *Стимул менен реакцияны байланыштырган механизмдердин сүрөттөлүшү жана түшүндүрүлүшү адамдын "ойлонуу машинасынын" кириши жана чыгышы;*

2. Адамдын *ички менталдык табиятынын* кубулуштарын изилдөө;

3. Өз иш-аракетинин *булагы, демилгечиси катары субъектти* баса белгилөө;

4. Аффекттерге салыштырмалуу когнитивдик процесстердин өзгөчөлүгүн изилдөө.

Бул өнүгүү этабында когнитивдик лингвистиканын алдында үч негизги *маселе турат*: лингвистикалык билимдин табияты, анын өздөштүрүлүшү жана колдонулушу. Ошондуктан, изилдөөлөр негизинен төмөнкү багыттар боюнча жүргүзүлөт:

- Бул белгилер менен берилген билимдин түрлөрү жана типтери (гносеология = билим теориясы) жана белгилерден билим алуу механизми, б.а. интерпретация эрежелери (когнитивдик семантика жана прагматика);

- Белгилердин пайда болушунун жана өнүгүшүнүн шарттары жана алардын иштешин жөнгө салуучу мыйзамдар;

- Тилдик белгилердин жана аларда чагылдырылган маданий реалдуулуктардын өз ара байланышы.

Когнитивдик лингвистиканын борбордук көйгөйү адамдын тажрыйбасын категориялаштыруу болуп калды. Категориялоо адамдын бардык когнитивдик жөндөмдүүлүгү менен, ошондой эле таанып-билүү иш-аракетинин ар кандай компоненттери – эс тутум, элестетүү, көңүл буруу ж.б. менен тыгыз байланышта. Кабыл алынганды категориялаштыруу – адамга келген маалыматты иретке келтирүүнүн эң маанилүү жолу. Концептуалдык талдоо концепцияларды алардын кош функциясын аныктоого багытталган: 1) аң-сезимдин операциялык бирдиктери катары жана 2) тилдик белгилердин маанилери катары, б.а.

когнитивисттер «акыл (аң-сезим) – тил – репрезентация – концептуалдаштыруу – категориялаштыруу – кабылдоо» когнитивдик чынжырдагы көз карандылыктарды жана мамилелерди орнотууга байланышкан бир катар маселелер менен барган сайын кызыгууда, б.а. тилди өзгөчө когнитивдик мүмкүнчүлүктөр катары түшүнүү [3].

Изилдөөнүн милдеттери. Заманбап концепциялар боюнча тилдин жалпы теориясынын негизги *милдети табигый тилди иштетүү механизмин түшүндүрүү, аны түшүнүү моделин куруу болуп саналат*. Мындай модель билимдин ар кандай түрлөрүнүн өз ара аракетин жөнүндөгү тезиске негизделгендигин эске алсак, тил илими тилдин жалпы моделин курууга монополияга ээ болбой калды.

Лингвистикалык теория тил деген эмне деген суроого гана эмес, адам тил аркылуу эмнеге жетет деген суроого да жооп бериши керек. Ушуга байланыштуу когнитивдик лингвистиканын милдеттери төмөнкүлөрдү түшүнүүгө аракет катары аныкталышы керек.

- Тилдин дүйнөнү таануу жана түшүнүү процесстерине катышуусунун ролу кандай?

- Концептуалдык системалар менен тил системаларынын байланышын табыңыз. Аң-сезимдин когнитивдик түзүмдөрү тилдин бирдиктери менен кандай так байланышта болот?

- Тилдин дүйнө жөнүндөгү маалыматты алуу, иштетүү жана берүү процесстерине кандайча катышарын аныктоо.

- Билимди концептуалдаштыруу жана категориялаштыруу процесстерин түшүнүү; маданий константтарды тилдик категориялаштыруунун жана концептуалдаштыруунун каражаттарын жана ыкмаларын сүрөттөө.

- Концепция чөйрөсүн уюштурган жана аны бөлүүнүн негизги рубригатору болуп саналган универсалдуу концепттердин системасын кантип сүрөттөөгө болот?

- Дүйнөнүн тилдик картинасынын маселелерин чечүү; дүйнөнүн илимий жана күнүмдүк сүрөттөрүнүн тил менен катышы.

Бүгүнкү күндө когнитивдик лингвистиканын изилдөө предмети эмнеде?

- Биринчиден, бул когнитивдик семантика, анткени белгинин мазмуну адамдын таанып билүү ишмердүүлүгү менен

тыгыз байланышта. Тилдик туюнтуунун артында турган билимдин түзүмү белгилүү бир деңгээлде номинация ыкмасын чагылдырат. Демек, когнитивдик изилдөөдө тилдик номинация маанилүү орунду ээлейт – тил илиминин адамда болгон идеяларды атоо принциптерин жана механизмдерин изилдөөчү бөлүмү. Ат коюудагы мотивация эне тилинде сүйлөгөндөрдүн дүйнөнүн тигил же бул фрагментине көз карашын ачып берет, бул акыры белгилүү бир элдин дүйнө таанымынын өзгөчөлүктөрүн түшүнүүгө мүмкүндүк берет [4].

■ *Экинчиден*, когнитивдик лингвистика адам дүйнөнү тааный турган образдуу схемаларды *белгилейт*. Образдуу схемалар теориясынын автору М.Джонсондун айтымында, бул биздин кабылдоо процесстерибиздин кайталануучу динамикалык үлгүсү, анын негизинде андан кийин абстракттуу идеялар түшүндүрүлөт. Мисалы, сезимдер агып жаткан ар кандай суюктук аркылуу кабыл алынат.

Метафора менен метонимия когнитивдик көз караштан изилденет. Мисалы, метафора – кээ бир маанилерди башкалардын негизинде түшүнүү жана чагылдыруу. Ошентип, *төмөн* кыргыз менталитетинде терс бааланат, мындан *төмөн ойлор, табити төмөн, кылыктары төмөн, коомдун төмөнкү катмары* деген түшүнүктөр бар. Дүйнөнү түшүнүүнүн метафоралык жолу универсалдуу жана милдеттүү, ошондуктан метафораны адамдын аң-сезиминин негизги когнитивдик механизмдеринин бири катары кароого болот.

Метонимия – элестетүүлөрдүн туруктуу бирикмеси. Алар элестетүүлөрдүн жакындык идеясына негизделген – бир аталыштын экинчисине өтүшү: *Мен Бахты жакшы көрөм* (= Бахтын музыкасын). Системада каралып жаткан метонимия эне тилинде сүйлөгөндөр тарабынан кабыл алынган, бирок жалпысынан тилде бекитилбеген өзгөчө образдуу блокторду бөлүп көрсөтөт.

■ *Үчүнчүдөн*, дискурстун когнитивдик позицияларын изилдөө.

■ *Төртүнчүдөн*, когнитивдик лингвистиканын көз карашынан алганда, илимпоздор тилдин иштешинде маанилүү роль ойногон билимди чагылдыруунун башка формаларына баш багууга аракет

кылып жатышат – фреймдерге, скрипттерге, жазууларга, сунуштарга ж.б.

■ *Бешинчиден*, когнитивдик лингвистиканын изилдөө предмети болуп концепттер саналат, тагыраагы, концепттердин жардамы менен дүйнөнү моделдөө. Бүткүл концептуалдык системаны куруу үчүн концептуалдык мейкиндиктин өзүн уюштуруп, аны бөлүштүрүүнүн негизги рубрикалары алгылыктуу болуп саналат [5].

Концепттер байкалган жана элестүү кубулуштардын көп түрдүүлүгүн бирдиктүү бир нерсеге, бир рубрикага түшүрөт. Алар дүйнө жөнүндөгү билимди сактоого мүмкүндүк берет жана коом тарабынан иштелип чыккан белгилүү категориялар жана класстар боюнча маалыматтын жыйынтыгын чыгаруу менен субъективдүү тажрыйбаны кайра иштетүүгө салым кошкон концептуалдык системанын курулуш элементтери болуп чыгат.

Когнитивдик лингвистика тилди талдоону кепти талдоо, тиешелүү лексемалардын колдонулушунун ар кандай контексттери, тексттерде жазылган түшүнүк тууралуу пикирлер, анын ар кандай сөздүктөрдөгү жана маалымдамалардагы аныктамалары, фразеологизмдерди, макал-лакаптарды, макал-лакаптарды, түшүнүк берилген накыл сөздөрдү, афоризмдерди талдоо менен толуктайт.

Когнитивдик лингвистиканын биз тараптан аныкталган милдеттерин Э.С. Кубрякова «тил процесстерин, тилдик бирдиктерди жана категорияларды ж.б. алардын эс тутум, элестетүү, кабылдоо, ой жүгүртүү менен өз ара байланышын изилдөө» деп топтоштурган [2].

Постулаттар. А.Н. Баранов жана Д.О. Добровольский когнитивдик лингвистиканын жети постулатын айткан:

1. Когнитивдин биринчилигинин постулаты: сөздөрдүн маанилеринин, грамматикалык категориялардын, синтаксистик структуралардын, кептин стилдеринин артында когнитивдик түзүмдөр турат. Элементтери фрейм, сценарий, план, дүйнөнүн моделдери жана башкалар болгон билимди чагылдырган тилдер бар. Сөздүн маанисин сценарий жана фрейм аркылуу сыпаттоо салттуу лингвистикага караганда так жана үнөмдүү болуп чыгат. Мисалы, *башында падышасы жок* идиоманы салттуу фразеологизмдер менен

түшүндүрүүгө болбойт. Когнитивдик көз караштан алганда, бул идиоманы эки алкактын – “мамлекеттин” жана “инсандын” өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасы катары түшүндүрүүгө болот. Мамлекет башчысы (бул учурда падыша) көзөмөлдү жүзөгө ашырышы керек, демек, *башында падышасы жок* идиоманын маанисинде эки кадр уячасы биригип, «акыл-эсти башкаруу жок, келесоо» деген маанини берет.

2. Лингвистикалык жана экстралингвистикалык билимдердин актуалдуу эместиги жөнүндө постулат. Мисалы, жамгыр *жаап жатат*, жамгыр жогорудан ылдыйга түшүп жатат.

3. Күч-аракетти үнөмдөө тенденциясынын постулаты. Когнитивдик көз караштан алганда, фразеологизмдер бир эле маанилерди уникалдуу эрежелер боюнча жаратууга караганда үнөмдүү. Экономикага карай тенденция адамдын ой жүгүртүүсүн жана анын лингвистикалык жүрүм-турумун «ритуалдаштырууну» пайда кылат. Мындан рамкаларды жана прототиптерди колдонуу күч-аракетти үнөмдөөнүн жолу болуп саналат.

4. Тилдеги когнитивдик түзүмдөрдүн ишке ашырылышынын көптүгүнүн постулаты. Когнитивдик түзүлүш бир нече сөздү, бир сөздүн бир нече маанисин айкалыштыра алат. Ошентип, ар кандай маанидеги *мамлекет* жана *өлкө* сөздөрү *бийлик* жана *мейкиндик* когнитивдик түзүмдөрүнө туура келет.

5. Тилдик сөз айкашынын мазмунунун бир тектүү эместиги жөнүндөгү постулат: маанинин тастыктоочу бөлүгү,

пресуппозитивдүү компоненти, иллюкуциялык компоненти, коннотациясы ж.б.

6. Семантикалык мүнөздөмөлөрдүн көптүгү жөнүндө постулат. Бүгүнкү күнгө чейин тилдик бирдиктердин мазмунунун планын толук сүрөттөй турган идеалдуу метатил жок. Мындан улам ар кандай ыкмаларды колдонуу, аларды бир изилдөөдө жайгаштыруу зарылчылыгы келип чыгат.

7. Стандарттык эмес колдонулуштардын мааниси жөнүндө постулат: текстте лексикалык бирдиктердин көбү белгилүү ченемдерди бузуу менен колдонулат. Салттуу лингвистикалык сыпаттамаларда алар этибарга алынбай, маргиналдуу деп эсептелген. Когнитивдик ыкмаларды колдонуу аларды ката катары эмес, билим менен конкреттүү операциялар катары чечмелөөгө мүмкүндүк берет [6].

Корутунду. Ошентип, когнитивдик лингвистика билимдин негизги категориясына кайрылып, «лингвистикалык жана экстралингвистикалык карама-каршылыкты жок кылып, изилдөөчүгө ар кандай типтеги билимдерди сүрөттөөдө бир эле метатилди колдонууга мүмкүндүк берет». Демек, бүгүнкү күндө тил үйрөнүүгө болгон мамиле ушунчалык татаал болгондуктан, аны лингвисттердин, философтордун, психологдордун, нейрофизиологдордун, культурологдордун, жасалма интеллект тармагындагы адистердин жана башкалардын күч-аракеттерин бириктирген дисциплиналар аралык когнитивдик илим катары квалификациялоого болот.

Адабияттар

1. Камбаралиева У.Дж. Когнитивдик тил илими. – Бишкек: 2019. 324 с. [Kambaralievа U.Dzh. Kognitivdik til ilimi. – Bishkek: 2019. 324 s. (In Kyrgyz)].
2. Шиляев К.С. Введение в когнитивную лингвистику. Томск: ТГУ; 2018. 46 с. [SHilyaev K.S. Vvedenie v kognitivnyuyu lingvistiku. Tomsk: TGU; 2018. 46 s. (In Russ.)]
3. Скребцова Т. Г. Когнитивная лингвистика: классические теории, новые подходы. М.: Издат. Дом ЯСК; 2018. 392 с. [Skrebcova TG. Kognitivnaya lingvistika: klassicheskie teorii, novye podhody. M.: Izdat. Dom YASK; 2018. 392 s. (In Russ.)]
4. Саматов К. Кыргызстандагы когнитивдик лингвистика. КРСУнун жарчысы, 2021; 21(2):112-125. [Samatov K. Cognitive linguistics in Kyrgyzstan. Herald of KRSU. 2021; 21(2):112- 125. (In Kyrgyz)].
5. Маслова В.А. Концептуальные основы современной лингвистики: учебное пособие. М.: ФЛИНТА; 2019. 332 с. [Maslova VA. Konceptual'nye osnovy sovremennoj lingvistiki: uchebnoe posobie. M.: FLINTA; 2019. 332 s. (In Russ.)].
6. Дербисева З.К. Кыргызский этнос в зеркале языка. Бишкек: 2012. 404 с. [Derbisheva ZK. Kyrgyzskij etnos v zerkale yazyka. Bishkek: 2012. 404 s. (In Russ.)].

Цититалоо үчүн / Для цитирования

Домасбекова С.А. Когнитивдик лингвистка илиминин көйгөйлөрү, милдеттери жана постулаттары. И.К. Ахунбаев атындагы КММАнын жарчысы. 2023;2:149-154. https://doi.org/10.54890/1694-6405_2023_2_149

Домасбекова С.А. Проблемы, задачи и постулаты науки когнитивной лингвистики. Вестник КГМА им. И.К. Ахунбаева. 2023;2:149-154. https://doi.org/10.54890/1694-6405_2023_2_149

Автор жөнүндө маалымат / Сведения об авторе

Домасбекова Салтанат Абылхайыровна - И.К.Ахунбаев атындагы КММАнын кыргыз тили кафедрасынын окутуучусу, завучу. E-mail: domasbekova89@mail.ru

Домасбекова Салтанат Абылхайыровна – Преподаватель, завуч кафедры кыргызского языка КГМА имени И.К Ахунбаева. E-mail: domasbekova89@mail.ru